

Баранник Н. О.,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загального мовознавства та української філології

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті висвітлюються теоретичні питання компаративних фразеологізмів, зокрема погляди вчених на їх сутність, особливості компонентного складу, розглядаються основні структурні моделі стійких порівнянь сучасної української мови.

Ключові слова: компаративні конструкції, порівняння, стійке порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, основа порівняння.

Постановка проблеми. Одним із яскравих образних засобів, що відображають національну самобутність, своєрідність культури, традицій народу, специфіку його образного мислення, є стійкі порівняння, які до сьогодні залишаються найменш вивченою групою фразеологізмів. Потребують подальшого вирішення дискусійні питання про їх сутність, семантику і структуру.

Проблема функціонування стійких порівнянь (або компаративем) вивчалася як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці, зокрема: у російській мові досліджувалися комплікативні моделі компаративної фразеології (С. Гаврін); лексико-семантична сполучуваність фразеологічних одиниць із порівняльним компонентом якісної семантики (Л. Ігнат'єва); постійні порівняння та їх відношення до лексичного оточення (Л. Лебедева); стійкі компаративні структури в системі сучасної російської мови (В. Огольцев); порівняння-фразеологізми російського розмовного мовлення (М. Черемисіна); градація стійких порівнянь за ступенем ідіоматичності (Г. Долгова) та інші. Стійкі порівняння описано на матеріалі англійської, німецької, французької мов (С. Берлізон, Я. Біренбаум, А. Кунін, С. Ройзензон, А. Назарян); польської (К. Гюлумянц), болгарської мови (В. Кювлієва). В українському мовознавстві стійкі порівняльні фразеологізми проаналізовано в працях А. Найди, О. Щепки, А. Марахової, Я. Ворони, А. Івченко, О. Антонів та інших.

Мета статті – висвітлити сутність поняття стійкі порівняльні фразеологічні одиниці, їх компонентний склад, проаналізувати структурно-граматичні особливості стійких компаративем сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фразеологічний склад кожної мови, як відомо, є тим фрагментом концептуальної картини світу, у якій особливо яскраво відображаються риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу [1]. Стійкі порівняння (далі – СП) становлять особливу групу фразеологічних зворотів (поряд із фразеологічними єдностями, зрощеннями і сполученнями), і на відміну від індивідуально-авторських порівнянь «відтворюються

з пам'яті як готові мовні одиниці, цілісні за значенням і стійкі за складом та структурою» [2, с. 90].

У науковій літературі «стійкі порівняння» називають також «компаративними фразеологізмами», «порівнянням», «порівняльними зворотами», «порівняльними виразами».

Незважаючи на те, що компаративні фразеологічні одиниці постійно були предметом зацікавлення у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, учені по-різному пояснюють дефініцію поняття «стійка порівняльна структура»: 1) розкладена на значущі елементи відтворювана одиниця мови, компоненти якої характеризуються порівняльними взаємовідношеннями, що визначають цілісне компаративно-образне її значення (В. Огольцев) [3, с. 16]; 2) стійке поєднання, образний засіб мови, який «звичайно є результатом багатовікового вживання», один із способів оцінки та осмислення навколишньої дійсності, що ґрунтується «на зіставленні двох предметів або явищ для більш точного, образного опису одного з них» (Л. Лебедева) [4, 4–5]; 3) одиниці, які генетично близькі до порівняльних речень, формально марковані фразотворчим компонентом як або наче, ніби, мов тощо (Н. Судоплатова) [5, с. 51]. Як бачимо, під СП варто розуміти стійкі, відтворювані, частково або цілісно перекладені експресивні одиниці мови, які, маючи формальні ознаки компаративності, представлені порівняльними сполучниками або іншими порівняльними конструкціями.

Стійкі порівняння розглядають як багатокомпонентні конструкції, що відбивають логічну формулу порівняння А – С – як В, де А – суб'єкт порівняння, В – об'єкт порівняння, як – модус (показник) порівняння і С – основа (ознака) порівняння. У структурно-логічному відношенні СП ділиться на дві складові: порівняльну і супровідну.

Об'єкт порівняння в таких компаративемах найчастіше виражається іменником у називному або непрямих відмінках із прийменником чи без нього (як *чорт*, як *собаці*, як *до дитини*, як *на пожежу*), субстантивованими частинами мови (як *німий*, як *сліпий*, як *убитий*, як *ошпарений*), дієсловом і в окремих випадках прислівником. Показником порівняння є порівняльний сполучник як або його синоніми *ніби*, *нечаче*, *ніби*, *що*: *добрий як ангел*, *красивий як бог*, *жити як кішка з собакою* і т.д.

Компаративні конструкції зі сполучником **як** становлять найбільшу групу СП української мови. Причому деякі з них здатні вживатися тільки зі сполучником **як** (як *свої пальці*, як *німий*, як *сокіл*), в інших же сполучник як може замінюватися синонімами **немов** або **наче**, надаючи СП відтінку книжності (як кам'яний – немов кам'яний, як цариця – наче цариця). У деяких СП сполучник

немов має домінантне використання (*немов крила за спиною вирости, немов земля клином зійшлася*). Характерною особливістю сполучника *немов* є те, що він має особливий семантичний відтінок, який вказує на нереальність ситуації. Поряд із сполучниковими конструкціями показником порівняння може бути і конструкція з орудним порівнянням, яка часто вживається для характеристики людини: *губи сердечком, співати солов'єм* і т.п. Отже, постійними ознаками стійких порівнянь визначають семантичну стабільність компонентів, визначеність граматичної будови і прагматичну спрямованість.

Одним із перших у російській лінгвістиці на наявність стійких порівняльних конструкцій вказав С. Ожегов у статті «Про структуру фразеології». Вивчаючи проблему виділення у фразеології опорного слова, учений розглядав різні види фразеологічних одиниць, у тому числі й стійкі порівняння. «З фразеологічними одиницями переносно-образного типу близькі словосполучення, що становлять узагальнену подібність до чого-небудь, порівняння із чим-небудь: *як сніг на голову, як оселедці в бочці..*» [6, с. 212]. М. Шанський наголосив на синтаксичній своєрідності стійких порівнянь щодо інших фразеологізмів і вперше виділив їх визначальну ознаку – структурно-семантичну двочленність [2, с. 106]. Починаючи з кінця 60-х років, у лінгвістиці здійснюється ґрунтовне вивчення стійких порівнянь як окремого класу фразеологічних одиниць. Найбільш повне їх дослідження було здійснене В. Огольцевим у роботі «Стійкі порівняння в системі російської фразеології» [3, с. 74]. В англійській фразеології стійкі порівняння розглядали як окремий клас фразеологічних одиниць і виокремлювали їх у три групи: ад'єктивні (порівняння з прикметниками), дієслівні (порівняння з дієсловами) та інші порівняння (різні порівняння). У німецькій фразеології означені одиниці спочатку не розглядалися як окрема група, згодом було виділено дві групи стійких словосполучень із порівняльною частиною: постійні порівняння: «*чорний як ніч*», «*твердий як сталь*» та порівняння із загальним переносним значенням (фразеологічні порівняння), наприклад, *reden wie ein Buch* («говорити як книга») «говорити дуже багато, без зупинки» [7].

Найбільш дискусійним у компаративній фразеології є питання про компонентний склад стійких порівнянь. В. Огольцев стверджує, що будь-яке порівняння складається з трьох компонентів: 1) елемент А – те, що порівнюється; 2) елемент В – те, з чим здійснюється порівняння (предмет порівняння); 3) елемент С – загальна ознака порівнюваних предметів (основа порівняння). Наприклад: N (А) *неповороткий* (С) як *півень* (В). А – елемент зовнішнього контексту, який не входить до складу СП. Отже, процес порівняння як логічна дія поділяється на кілька етапів, які називаються *компаративним ланцюгом*. На першому етапі схожість/відмінність порівнюваних предметів виявляється в наявності/відсутності спільної ознаки; на другому етапі – у подібності/відмінності проявів цієї спільної ознаки; на третьому – у подібності/відмінності ступеня вияву інтенсивності порівнюваних спільних ознак [3]. Ознаки порівняння – це ієрархічний ряд, кількість членів якого обмежений, що, у свою чергу, обмежує довжину компаративної ланцюга. Ієрархічно пов'язані між собою в компаративні ланцюги і самі члени порівняння А і В (ідея «компаративної матрешки»).

В. Огольцев зауважує також, що елемент С може не входить до складу СП (дієслівні конструкції з орудним відмінком іменника – *звиватися вужем*, конструкції іменника з прикметником – *п'яний як чін*; конструкції іменників у називному й орудному відмінках – хвіст трубою), або залишатися за його межами (звороти зі сполучником як – *як собака, як сніг*).

І. Гурін пояснює постійні народні порівняння як сталі фразеологічні словосполучення, у яких на основі спільних ознак порівнюються люди, явища, предмети з метою створення більш яскравих уявлень про них або вияву відповідної емоційної реакції. Дослідник зазначає, що стійкі порівняння завжди влучні і, як правило, образні, свідчать про глибоку спостережливість українського народу [8, с. 4].

Розглянемо структурно-граматичну будову стійких порівнянь, виокремлених із фразеологічних словників української мови [8; 9; 10]. Аналіз мовного матеріалу переконливо свідчить, що стійкі компаративними досить різноманітні як за структурою, так і за морфологічним вираженням їх компонентів. Значну частину серед досліджуваних конструкцій становлять однослівні порівняння, переважно із сполучником *як*, рідше *мов, наче, ніби*. Саме такі конструкції в лінгвістиці розглядаються як стійкі порівняння:

1) **як + іменник у Н.в.:** (*липнути*), як смола; (багатий), як осінь; (балакучий), як баба; (будь багата), як земля; (босий), як пес; (літає), мов вихор; (німа), як риба; (плигає), як коза; (плює), як верблюд; (походжає), як пава; (реве), як бугай; (рівний), як струна; (серце), як камінь; (струнка), як тополя; (твердий), як граніт; (тупий), як обух; (упертій), як цап; (щедро), як земля та інші.

Часто однослівні порівняння можуть поширюватися як препозитивними, так і постпозитивними прикметниками, дієприкметниками, узагальнено-якісними займенниками:

2) **як + іменник у Н.в. із препозитивним прикметником, дієприкметником, займенником:** (*бадьориться*), як та чапля; (змерз), як березова брунька; (*торохтить*), як порожня діжка; (*сидить*), похмурий як туман; (*бубонить*), як старий дяк; (*пихтить*), як збитий горнець; (*волочить*), як крадена шкapa; (*бігає*), мов перелякана миша; (*мордується*) як скажена пані; як намазане колесо та інші;

3) **як + іменник із постпозитивним прикметником, дієприкметником, займенником:** (*багата*), як собака кудлата, (*багатий*), як чорт рогатий, як кабан вгодований; (*глухий*) як довбня вільхова; (*говорить*), як вітер пустий; (*красива*), як вівця сива; як агнець божий; (*розумний*), як рабин жидівський; як ворона обмочена; (*ходить*), як індик переяслівський та інші;

4) **як + іменник у непрямому відмінку з прийменником чи без нього:** (*б'є*), як обухом (О.в.); (*б'є*), як у бубон (Зн.в), (*били*), як kota (Р.в.); як (*мов, ніби*) під шнурок (Зн.в.); як від чуми (Р.в.); як листу (Р.в.); як на шарнірах (М.в.); (*гепнуло*), мов довбнею (О.в.), як у тумані (М.в.); як у домовині (М.в.); (*випарив*), як у лазні (М.в.); (*залишився*), як у верету (М.в.); (*сидить*), наче у гаю (М.в.); як *дзитою* (*грати*) (О.в.); як на завійницю (*кричить*) (Р.в.) та інші.

З-поміж аналізованих конструкцій можна виокремити невелику за обсягом групу порівнянь, виражених одиничними прикметниками або дієприкметниками:

5) **як + одиничний прикметник (дієприкметник):** як (мов, ніби) шовковий (бігає); мов скажений; (бігає), як засватана, (бігає), як опарений, як шалений;

6) **як + дієприкметник (прикметник) із залежним іменником:** як у комині завуджений; як мітлюю зметене; (п'яний) як решетом накритий; як громом прибитий; як водою облитий; як у воду опущений;

Крім аналізованих однослівних сполук чи словосполучень із головним компонентом іменником, прикметником чи дієприкметником, у фразеологічних словниках було зафіксовано незначну кількість словосполучень із числівником у ролі головного компонента:

7) **як + числівник із залежним іменником:** як сім галок (дуже, надзвичайно чорний); як один фунт (рівно, точно); як свої п'ять пальців (дуже добре знати); (треба), як п'ятої ноги собаці (непотрібно); один як бовдур (самотній) та інші.

Привертають увагу й такі стійкі порівняння, у яких елемент В (об'єкт порівняння) виражений різними структурними моделями простого речення – двоскладним, поширеним і непоширеним, односкладним (повним і неповним):

1) **повні двоскладні непоширені речення:** як рак свисне; мов кіт наплакав; як мокре горить (біжить), наче клубок котиться; (голий), як мати породила; як лиз (лизень, лизь) злизав, (говорить), наче пташка щебече; (говорить), наче соловей співає; (говорить), як вітер віє; (говорить), як музика дзвенить, як грім гримить; наче гедзь укусив; як рак свисне та інші;

2) **повні двоскладні речення, поширені другорядними членами:** як гарбуз на вербі виростає; як чорту лапоть потрібен; як нечистий від ладану тікає; як не своїм гласом кричить; як гостець бабу мене; як дідько грішну душу до пекла відімчав; як злидні в бондаря вчепився; як шельма по ярмарку бігає; як вітер пустий віє; як холодною водою облитий; як по свячену воду ідуть; як сніг на сонці гине; як мухи на мед налетіли та інші;

3) **неповні контекстуальні речення з пропущеним присудком:** (вискочив), як Пилип із конопель; (боїться), як чорт хреста і кадила; (витріщився), як баран на нові ворота; (вихопився), немов шершень із дупла; (вовтузиться), як квочка на воді; (ворушиться), мов жук у снопі; (вскочив), як сліпе теля в яму; (вчепився), як блоха до кожуха; (гавкає), мов собака на прив'язі; (ганяє), як куций по череді; (ганяє), як чорт по болоту та багато інших.

Варто зазначити, що саме такі порівняльні конструкції, які виражені формою простого неповного речення з пропущеним присудком, і становлять переважну більшість порівнянь в українській фразеології.

4) **неповні двоскладні речення з пропущеним підметом (рідше), при цьому присудки переважно виражені формою дієслова:**

– **минулого часу:** як три дні не їв; мов крізь землю провалився (раптово зник); (говорить), мов блекоти об'ївся; (десь узявся), як із землі виринув; (мовчить), як води в рот набрав; (пішов), як у воду впав; (задихався), наче воза тягнув; (засумував), наче батька поховав; (знайшов), як дома взяв; як чорт пугою нагнав; як під бульбу пішов; наче кисллицю з'їв; як із топольок вискочив; як чемериці об'ївся та інші;

– **3 особи однини теперішнього чи майбутнього часу:** (говорить), як з рукава сипле; (говорить), як у дзвін

б'є; (гляне), мов окропом обіллє; (гляне), наче золотом обдарує; (говорить), мов горохом торохтить; (балака), як горохом об стінку б'є, як шовком шиє; (біжить), наче клубок котиться; (говорить так), немов із книги бере; як у казані кипіти; як води напиться; (хвалить), як медом мастить; як на завійницю кричить.

Досить цікавими у фразеологічній системі сучасної української мови є конструкції, у яких порівняльний компонент виражено формою

5) **неповного речення з обома пропущеними головними членами речення:** (бережи), як ока в лобі; (знає), як свої п'ять пальців, (побачить), як свого носа; (сиплеться), як із рукава, (загойться), як на собаці; (господарює), як у себе вдома; (зудуть), як у вулику; (влетіло), як коту за сметану; (водять), наче kota за ниткою; (гарно), як собаці на ярмарку та інші.

Значна частина стійких компаративем виражена різними видами односкладних речень, як-от:

6) **односкладними неповними (із пропущеним головним членом):** (бережи), як ока в лобі; (ганяють), як солоного зайця; (дзвенить), немов у бочці; (заманулось), як серед літа мерзлого; (захотілось), як вовку овець; (збігаються), як на солонище; (корисно), як сліпому дзеркало; (захотілося), як снігу в петрівку; як свої (своїх) п'ять пальців; (забажалось), мов перед смертю та інші;

7) **означено-особовими односкладними реченнями з присудком, вираженим дієсловом 1, 2 особи однини чи множини дійсного способу:** (темно) хоч собак ганяй; (гарна молодиця), хоч із лиця води напишся; (далеко), як оком глянеш; хоч до рани прикладай;

8) **безособовими реченнями з присудками, вираженими безособовими дієсловами на позначення фізичних і психічних станів людини, явищ природи:** (бубонить), як у бочку дме; як вітром здуло; мов рукою; як (мов, немов) вітром принесло; як водою вмило (змило); (злякався), аж у п'ятах закололо; мов варом обдало; як утопленику (утопленому) щастить.

9) **безособовими реченнями з присудками, вираженими безособово-предикативними формами на –НО, –ТО:** (розуму), як накапано; як кип'ячем обпарено;

10) **неозначено-особовими реченнями з присудками, вираженими дієсловами у формі множини минулого часу:** (змарнів), як із хреста зняли; як чортові в зуби кинули.

Найбільшу групу з-поміж односкладних становлять **інфінітивні речення:** як крізь густе сито сіяти; як меду полизати; як на сало годувати; як води напиться; як із книжки читати; як не своїми ногами піти, підійти; як по псалтирю читати; як меду полизати, як дурному з гори бігти; як медом по губах мазнули; як (мов, наче) в око вліпити; як горохом сипати та інші.

Висновки. Вищевикладений матеріал дозволяє зробити висновки, що стійкі порівняння посідають особливе місце у фразеологічній системі сучасної української мови. Ці одиниці мають специфічну структуру (суб'єкт порівняння (те, що порівнюється), об'єкт (образ) порівняння (те, із чим порівнюється), основа порівняння); формально маркуються фразотворчим компонентом **як**, рідше **мов, наче, ніби**; характеризуються властивими їм порівняльними взаємовідношеннями, що визначають цілісне компаративно-образне значення і мають яскраве національ-

не забарвлення. Аналізовані компаративами української мови оригінальні за структурним і граматичним вираженням, завжди є засобом образного відображення індивідуальної ознаки й вираження емоційно-оцінного ставлення людини до дійсності.

Література:

1. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посібник] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1969. – 231 с.
3. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии / В.М. Огольцев. – Изд.2, испр. и доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 192 с.
4. Лебедева Л.А. Устойчивые сравнения русского языка : [краткий тематический словарь] / Л.А. Лебедева. – Краснодар, 2003. – 300 с.
5. Судоплатова М.Н. Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология / М.Н. Судоплатова // Современная русская лексикография. – Ленинград, 1979. – С. 48–62.
6. Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) / С.И. Ожегов // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М. : Высшая школа, 1974. – С. 182–219
7. Долгова А.О. Лексикографирование устойчивых сравнений (к проекту составления словаря русских устойчивых сравнений с английскими и немецкими эквивалентами) / А.О. Долгова // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии. – Вып. 12. – X. : Підручник НТУ ХП, 2011 – С. 85–92
8. Гурин І.І. Образне слово (Постійні народні порівняння) / І.І. Гурин. – К. : Дніпро, 1966. – 222 с.
9. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / Г.М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984– . – Т. 2. – 1984. – 384 с.
10. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

Баранник Н. А. Сущность и структурные особенности компаративных фразеологизмов современного украинского языка

Аннотация. В статье освещены теоретические вопросы компаративных фразеологических единиц, в частности взгляды ученых на их сущность, особенности компонентного состава, рассматриваются основные структурные модели устойчивых сравнений современного украинского языка.

Ключевые слова: компаративные конструкции, сравнение, устойчивое сравнение, субъект сравнения, объект сравнения, основа сравнения.

Barannik N. Nature and structural features comparative phraseologisms' in modern Ukrainian language

Summary. The article deals with theoretical aspects of comparative phraseological units, in particular scientists' views on their nature, characteristics of component composition. The basic structural models of sustainable comparisons in modern Ukrainian language are considered there.

Key words: comparative structures, comparison, sustainable comparison, subject of comparison, object of comparison, basis of comparison.